

ӘЛЕМНІҢ ПАРЕМИОЛОГИЯЛЫҚ СУРЕТІ («борыш-абырой», «жақсы-жаман» этикалық категориялардың сипатталуы)

Жеке тұлғаның және қоғамдық лингвоменталдық, когнитивтік, рухани-өнегелілік дүниетанымын тілдік тұғырдан бейнелеу қазіргі таңда ең мәдени маңызды және проблеманың өзектілігі бір жағынан, «адам факторын» тіл арқылы экспликациялау тақырыбымен байланысты болса, екінші жағынан, ол тіл мамандарының, этнопсихологтардың, концептологтардың жеке тұлғаның мәдени-ұлттық, рухани кеңістігінің әр тілде бейнелеуінің ерекшелігін зерттеуіне қатысы бар. Сондықтан да тіл білімі саласында әлемнің тілде концептуализациялануы ауқымды және болашағы бар бағыт ретінде қарастырылады.

Тілдік концептуализациялау мәселесі жалпытанымдық — ғылыми және күнделікті тұрмыстық білімнің алшақтығын еңсеру үрдісімен байланысты. Е.С.Кубрякованың пайымдауынша, тіл әлемді тануда және түсінуде маңызды рөл атқа-

рады, себебі тіл «жұлып алған» көріністер, олардың аталуы — бәрі де адам үшін маңызды болады, себебі олар ой үрдісін жүзеге асыру жұмысында негізгі рөл атқарады [1,305]. Сондықтан да тілдік паремиологиялық бірліктер арқылы әлемді концептуализациялау — тіл білімінің көкейкесті мәселесінің бірі.

Паремиологиялық бірліктер фразеологиялық идиоматикалық тіркестермен қатар әлемнің тілдік суретін бейнелеуде көрнекті орын алады, өйткені олар әлемнің тілдік суретінің бір фрагментін суреттейді. Бұл фрагмент адамдарға тәлім-тәрбиелік нақылдар айтып, адамның рухани-тәрбиелік дүниетанымын бейнелейтін ұғымдармен байланысты. Паремиологиялық бірліктер халықтың тәлім-тәрбиелілік этикалық қағидаларын тіл арқылы жүзеге асырады. Мақал-мәтелдерде өнегелілік нақылдар және жөн сілтейтін кеңестер айтылады. Осын-

дай нақылдар мақал-мәтелдердің мазмұнын құрайды. Сонымен қоса паремиологиялық бірліктер халықтың құндылықты бағдарлары, аксиологиялық қатынастары, бағалары да көрсетілген. Нақылдар, баға, субъективтік қатынастардың түрлері, құндылықтық бағдарлар — бәрі де этикалық нормалар А.А.Гусейновтың ойынша, «адамның бірігіп өмір сүру қабілетін сипаттайды және адамдар арасындағы қатынастардың нысанын білдіреді» [2].

Осындай қарым-қатынас жасау барысында бөлек-бөлек моральдық-этникалық нормалар қалыптасқан. А.Тарақтының пікірінше, осындай нормалар көшпелі қоғамда сұрыпталып, шындалғандығы сонша, сол қоғамдағы барша өмір салтын қапысыз реттеп отыруға қызмет еткен. Бұл ретте туыстық қарым-қатынастар нормасы таза моральдық-этикалық категория шеңберінен шығып, қоғамдық өмірді реттейтін заң, кодекс деңгейіне көтерілген [3,40].

Этикалық нормалар деп әлеуметтік нормаларға әрбір адамның мінез-құлқына қойылатын талаптарды, тілектерді, ұйғарымдарды, алдын ала айтылған жөн-жосықтарды жатқызуға болады. Олардың бірнеше түрі болады: 1) бірінші түріне жалпы әлеуметтік нормалар жатады, олар нормаларды қолдаушы (адам, топ, мекемелер) бойынша жіктелінеді; 2) әрбір салада жүзеге асырылатын іс-әрекеттердің түрі бойынша (экономикалық, саяси, эстетикалық, сөздік т.б. 3) қызметі бойынша баға, бағдарлама беретін, бақылау жасайтын, реттейтін, жазалайтын және ынталандыратын нормаларды жіктеуге болады.

Этникалық нормаларды күнделікті өмірінде қағида ретінде қолданатын адамдар бойынша адамгершіліктік жалпы әлеуметтік нормаларға жатқызу қажет, өйткені олар «адамдардың мінез-құлығын реттеп, «жаман», «жақсы» қылықтар туралы жөн-жосықтарды айтып, нақылдар береді. Жағымды қылықтарды мадақтап, жаман қылықтардан безіп, өнеге алмауға үйретеді, жағымды-жағымсыз қылықтарды бағалап, оларға деген позитивтік немесе негативтік құндылықтың бағдарларын іске асырады. Сондықтан да этникалық нормаларға біз моральдық қасиеттер (жаман-жақсы) туралы түсінік беретін, дидактикалық (тәлім-тәрбиелік мәні бар), адамдардың күнделікті мінез-құлығын реттейтін қағидалардың жиынтығын жатқызамыз.

Этникалық нормалардың құрамына этикалық категориялар кіреді. Этикалық категориялар рухани, идеалды тәртіптің құрылымдары, болмыс-

тық адамгершілік жақтарының субъективтік көрінісі, әлеуметтік құбылыс ретіндегі мораль туралы жүйеленген, ғылыми негізделген теориялық білімдер жиынтығы [4,7].

Этикалық категориялардың өзіне ғана тән бірқатар ерекшеліктері бар: біріншіден, олар қоғамдық қатынастардағы адамдардың жүріс-тұрысымен, жақсылық пен жамандық, борыш, абырой, әділдік көзқарастарына сәйкес бір-біріне, мемлекетке, отбасына, ұжымға деген қатынасымен байланысты жақтарын көрсетеді; екіншіден, этикалық категориялар бағалаушылық, аксиологиялық сипатқа ие. Басқаша айтқанда, олардың барлығын жақсылық пен жамандық, қайырымдылық пен зұлымдық тұрғысынан бағалауға болады; үшіншіден, олар адамның жүріс-тұрыстары мен қарым-қатынастарын реттеу құралы болып табылады.

Этикалық категориялар ежелгі заманнан бастап қазақ даласында қалыптасқан, өйткені көшпелілердің қабілет күші мен ақыл-парасатының өзара үйлесе кемелденуі сол ортадағы өмір салтының әбден қалыптасып орнығуының нәтижесі болып табылады. Бұл жөнінде Шоқан Уәлиханов: «Далалық орданың тұрғыны — қазақ өзінің моральдық қасиеті, ақыл-ойы, қабілеті жөнінен отырықшы татар немесе түркі шаруаларына қарағанда әлдеқайда жоғары тұр» [5,391], — деп сипаттайды.

Көшпелілердің моральдық қасиеттерін қалыптастыруда мақал-мәтелдер көрнекті рөл атқарған. Олардың мазмұнында этикалық категориялық кең көлемде көрініс береді, мысалы, борыш-абырой категориясы. Борыш — бұл моральдық нормалардың барлық жиынтығын адамдардың іс жүзіндегі әрекетімен байланыстыратын өзек. Борыштың адамгершілік мазмұны заң күшіне ие адамгершілік талаптармен бекітіледі. Борыштың адамгершілік сезімі арқылы көптеген жоғары қасиеттер ашылады. Олар: саналы ынта, қайрат, абырой, қоғамдық міндеттерге деген белсенді қатынас. Борыш «Қазақша-орысша сөздікте», «міндет» мағынасында түсіндіріледі, ал «абыройдың» келесі мағыналары көрсетіледі: авторитет, ар, бедел, намыс [6,14]. Қазақ қоғамында бұл моральдық қасиеттер жоғары бағаланған, қараңыз: *жігітке абыройдан айырылғанша, жаннан айырылғаны артық; қоянды қамыс, ерді намыс өлтіреді; өлімнен ұят күшті, ел намысы — ер намысы; Беттің арын белбеуге түйін* [7]; *ұстаздың абыройы болмаса — шәкірттері оның сақалымен ойнайды* [8]; «міндет» ұғымына байланысты бол-

май, «қарыз» мағынада көрініс береді. Орыс халқының паремиологиялық суретінде осы ұғымға байланысты келесі мақал-мәтелдер кездеседі: *долг невелик, да лежат не велит; долг платежем красен; долги помнит не тот, кто берет, а кто дает; долго спать – долг наспать*. Ағылшын тіліндегі паремиялар әлемнің суретінде «ар», «намыс», «қарыз», «абырой» концептілерінде кең көлемде кездеседі, мысалы: *death: he that dies pays all debts (у мертвых долгов не спрашивают); out of debt. Out of danger (кто заплатил долги, у того гора с плеч); Better a glorious death than a shameful life (өлімнен ұят күшті); A clear conscience laughs at false accusation clear conscience is a constant feast; a good conscience is a soft pillow; (Ар-ұжданы таза адам өсек жаладан қорықпайды); Debt is the worst kind of poverty (несиеге ем жесең, сүйегі ишегіңді жыртар); Borgen macht sorgen (нем).*

Әртүрлі тілдердегі паремиологиялық бірліктерді талдау нәтижесінде біз олардың құндылықтың бағдарлары жағынан бірдей емес екенін, осы ұғымдардың мағыналарын әр халық әрқалай түсінетіні туралы қорытынды жасауға болады, себебі қазақ тілінде «борыш» деген этикалық категория отан алдында «міндетті өтеу» деген мағынада қолданса, орыс, ағылшын тілдерінде борыш деген ұғым «қарыз» деген сөзге синоним болып табылып, «қарызды қайтару», «қарызды уақытында қайтармау», «қарызға алу» сияқты күнделікті тұрмыстық мағыналарын жүзеге асырады.

«Ар-ұят» категориясы сананың моральдық-психологиялық тетігі ретінде қарастырылады. Ол қоғамдағы моральдық императивті (бұйрықты) байланыстырушы күшіне ұқсас. Ол қоғамдық қатынастарда, мәдениетте, әлеуметтік субъектілер әрекеті мен өмір сүру тәртібінде объективті бекітілген адамгершілік құндылықтардың белгілі бір жүйесін тұлғаның ішкі әлемінде қорғайды. Ар – ұяттың адамгершілік-психологиялық аспектісінің ең алуан түрін біріктіретін бүтіндей механизм ретінде көрінумен сипатталады.

Ар-ұяттың екі түрі бар: авторитарлық және гуманитарлық. Авторитарлық ар-ұят екі түрге бөлінеді: таза ар-ұят (бұл авторитет саған ырза деген сана). Таза ар-ұят игілікті жағдай мен қауіпсіздік сезімін тудырады, өйткені ол авторитет қолдауын және оған жақындығын білдіреді. Кінәлі ар-ұят қорқыныш пен үміт үзушілікті тудырады, өйткені авторитет еркіне қарсы әрекет жазалану қаупіне келтіреді. Гуманистік ар-ұят сыртқы санкциялар мен қолдануларға бағынбайтын және әрбір адамға берілген өзіміздің жеке

дауысымыз. Ол ар-ұяттың дұрыс қызмет етуіне немесе оның бұзылуына біздің бүкіл тұлға-тұрқымыздың жауабы. Ар-ұят адам мақсатының орындалуын бағалайды, ал өмір өнеріндегі табыстарымыз бен намыстарымыз туралы хабар беріп отыратын бойымыздағы ақпарат [5,156].

«Ар-ұят» категориясы әлемнің тілдік суретінде концепт ретінде көрініс береді. Осы концепт бұл жағдайда екі түрлі қызметті атқарады: біріншіден, ол адамды зұлымдылық пен жақсылықты, ізгілікті айыруға үйретеді; екіншіден, адамды жақсы қылықтарға бағыттап, ізеттілік іске адамның назарын аударуға тырысады. Ю.Д. Апресянның пайымдауынша, әлемнің тілдік суретінде «ар-ұждан» концептінің екінші функциясы басым болады, орыс тіліндегі суретінде жаман қылықтарды жасауға тыйым салатын моральдық тормоз және қатыгез сот ретінде бейнеленеді [6,353];

«Ар-ұждан, ұят» концептілерінің қиысу саласы жаман қылықтар, олар мақал-мәтелдерде жағымсыз іс деп қарастырылады, қараңыз: *без стыда лица не износишь; бесстыжих глаз и дым наймет; в том стыд, в том и совесть; волосом сед, а совести нет, совесть без зубов, а загрызает; есть совесть-есть и совесть; у него совесть в рукавичках ходит; у него совесть-дырявое решето* т.б.

Ар-ұяттың кінәлі және гуманитарлық түрлері ерте заманнан – V–XVII ғасырлардағы жазбаларда келесі мағыналарда кездеседі: 1) ұяты, ары жоқ адамды мінеу, жазғыру олардан аулақ жүру: *ұятсыз адам иттен де жаман* (С. Сарайи); *Арсыз – адамның қоры* (Ж. Баласағұн), *ұяты бармен ұрыс, ұятсызбен ұстаспа; опасызда ұят жоқ, ұятсызда опа жоқ* (Ә. Науаи) *маңайлама ар-ұяттан безгенге, мыңдап алғыс инабатты сезгенге* (Ж. Баласағұн); *Пәле-жала жолын ұят кеседі, ұятсыздық – ердің емсіз кеселі* (Ж. Баласағұн); 2) гуманистік ұяттың түрі. Адам өзінің қылықтарын ар-ұят таразысына салып олардың дұрыс-бұрыстығына талдау жасайды, ұятты қылықтарды жасамауға тырысады, өйткені ұят, ар моральдік тетіктер, олар адамның мінез-қылықтарын реттей отырып, жаман қылық етуге, ар-ұятты аттап кетуге тыйым салады. Сондықтан да ар-ұят тежеуші ұстанымдар ретінде мақал-мәтелдерде сипатталады. Ұятты, саналы адам болуға мақал-мәтелдер шығарып, нақыл айтады, қараңыз: *өлімнен ұят күшті; бәр бәледен ұят сақтайды; барлық жақсы істің байламы да ұятта* (Ж. Баласағұн); *итке ұят келсе, сирақ тастасаң да жемейді* (М. Қашқари).

Ағылшын тілдерінде де ұятсыз, арсыз адамды мінеу, оның жаман арсыз қылықтарын жақтырмай, оларға деген негативтік көзқарасты көрсету кең көлемде орын алады, мысалы: *A clean fast is better than a dirty breakfast* (ар-ұяттан айырылып табыс тапқаниша, жоқшылық пен адалдық артық); *A guilty conscience needs no assuser* (ар-ұяттан айырылып табыс тапқаниша, жоқшылық пен адалдық артық); *A guilty conscience needs no assuser* (арсыз ұят ұйқы бермейді);

Қорыта айтқанда, этикалық категориялар мақал-мәтелдерде халықтың моральдық құндылықтың дәрежесіне жеткізген «*абырой*», «*намыс*», «*борыш*», «*ар-ұят*», «*ұждан*» ұғымдарының жағымды-жағымсыз жақтарын сипаттап, жаман, арсыз, ұятсыз қылықтардан аулақ болуға сақтандырады.

Әдебиет

1. Кубрякова Е.С. Об установках когнитивной науки и актуальных проблемах когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. 2004. №1.
2. Гусейнов А.А. Великие моралисты. М.: Республика, 1995.
3. Тарақты А. Ауызша тарихнама // Қазақ. — Алматы: Білім, 1994.
4. Фабитов Т.Х. Заңғар этикасы. — Алматы, 2003.
5. Фромм Э. Человек для себя. — М., 1992.
6. Апресян Ю.Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания // Избранные труды. I, II. Интегральное описание языка и системная лексикография. — М., 1995.

Резюме

В статье рассматривается экспликация этических категорий в паремиологической картине мира.